

Ирена ЦВИЈАНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ТИПОЛОГИЈА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ ЦРКВИ САЛОНИТАНСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ ОД IV ДО VI ВЕКА

Територија салонитанске митрополије поклапа се са границама римске провинције Далмације. У погледу црквене организације потпадала је под римског папу који је вршио потврђивање архиепископа Салоне. У списима са два црквена Сабора одржана у Салони 530. и 533. године сачуване су листе присутних епископа на основу којих се могу одредити границе верске провинције Далмације.¹ Историјске везе различитих области провинције одразиле су се на религијску политику и сакралну архитектуру.

На простору салонитанске митрополије могу се издвојити три културна круга са средиштима у Салони, Јадеру и Нарони. Средња Далмација је била усмерена на средњу и јужну Италију док је Либурнија била више везана за северну и средњу Италију.² Далмати су пружали већи отпор романизацији што је неповољно утицало на урбанизацију средње Далмације са средиштем у Салони. Велики прилив оријенталних досељеника у средњој Далмацији утицао је на ширење паганских култова, а касније хришћанства. Либурнија је романизована брже и уз мањи отпор, па је рано урбанизована и насељена Италицима. Поједини либурнијски градови су зато добили повлашћен положај, а пре свега Јадер који је сачувао извесну самосталност у односу на Салону.

¹ Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004, 33-47.

² J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 192-261.

Јадерска заједница је примала римско-аквилејске утицаје преко севернојадранског круга, а Салона је своје наслеђе обогаћивала непосредним прихватањем источних елемената материјалне и духовне културе.³ Окренутост Аквилеји вероватно је утицала на стварање догматско-теолошког гледишта јадерске цркве, обележеног ортодоксијом, пошто је Аквилеја у IV веку снажно средиште правоверја. С друге стране из Салоне се шире јереси, између осталог аријанска којој су свештеници, а вероватно и верници, били наклоњени током целог касноантичког периода.

Архитектура у залеђу не понавља модел класичне градске базилике, већ је настала прилагођавањем потребама сложене агерске литургије и верске праксе уопште, ослањајући се на већ постојеће прехришћанске грађевинске облике⁴. За агер су карактеристичне тзв. сложене цркве, једнобродне грађевине са наосом и нартексом, те уздужним северним и јужним приградњама. Агерске цркве показују знатно смањење дужине у односу на ширину. Рурална сакрална архитектура није настала као последица смишљене црквене политике из одређеног градског средишта, па је карактерише велика типолошка разноврсност. Сложене цркве уједињују еухаристијску, меморијалну, а често и крстионичко-жупну намену.

На простору римске провинције Далмације појављује се неколико типова ранохришћанских култних грађевина. Њихове облике односно поједине споредне просторе условљавају одређене литургијске потребе.⁵ С обзиром на то да не постоје писани извори о литургијским садржајима у салонитанској архиепископији сам ритуал се може реконструисати на основу материјалних остатака, пре свега литургијски најважнијим просторима источног и западног pročеља.

Настанак базилика салонитанске митрополије документован је записима епископа, градитеља и истакнутих грађана. Неке бази-

³ B. Migotti, *Dalmacija na razmeđi Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve*, VAMZ, 3.s., XXIV-XXV, Zagreb 1992, 163-181.

⁴ V. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Sarajevo 2003, 65-129; B. Migotti, *Zusatz zur Datierung außerstädtischen frühchristlichen Architektur des breiteren salonitanischen Bereiches*, *Arheološki vestnik* 43, Ljubljana 1992, 111-133.

⁵ D. Kniewald, *Liturgika*, Zagreb 1937, 1-21, 77-88; A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 378-379.

лике су познате само из писаних izvora⁶ или су utvrđene na osnovu arhitektonskih ostataka, ali nisu arheološki ispitane⁷. Epiграф-

⁶ D. Farlati, *Illyricum sacrum IV*, Venezia 1765, 306-307; I. Fisković, *Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kraj Splita*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 165-188; Ž. Rapanić, *Sancta Maria de Platea u Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta, serija III – svezak 25, Split 1998, 43-59.

⁷ F. Buškariol, *Prinosi kasnoantičkoj topografiji Narone*, Лихнид 7, Охрид 1989, 147-153; C. Fisković, *Bilješke o paškim spomenicima*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godine 1949-1950, knj. 57, Zagreb 1953, 51-52; T. Burić, *Sv. Mihovil u Lažanima*, Starohrvatska prosvjeta, III serija – svezak 27/2000, Split 2000, 23-27; I. Babić, *Starokršćanski ulomci u Trogiru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 25, Split 1985, 25; V. Kovačević, *Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira*, Diadora 15, Zadar 1995, 291; C. Fisković, *Bilješke o paškim spomenicima*, Ljetopis Jugoslavenske akademije 57, Zagreb 1953, 53; F. Buškariol, *Prilozi arheološkoj topografiji otoka Paga na temelju bilježaka Mihovila Abramića*, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i Hrvatskom primorju, Znanstveni skup, Krk, 24-27.IX 1985, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1989, 147; K. Patsch – L. Marun, *Plohozebe sarkofaga (u kninskom muzeju) našaste međ ruševinama bazilike na rimokatoličkom groblju u Biskupiji*, Starohrvatska prosvjeta, god. I br. 2, Knin 1895, 101; F. Radić, *Izvešće o radu hrvatskog starinaruskog društva u Kninu uobće, a napose o kršćanskim starinama od sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri*; Starohrvatska prosvjeta, god. III, br. 3, Knin 1889, 180; Ć. Iveković, *Grobovi otaca*, Narodna starina, sv. 7, III knjiga, Zagreb 1924, 19; Z. Gunjača, *O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice*, Šibenik-spomen zbornik, Šibenik 1976, 44 i 47; Idem, *Rezultati neobjavljenih najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području*, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup, Vodice 10-13. V 1976, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1978, 75-76; J. Ćus-Rukonić, *Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja*, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošnju, Znanstveni skup, Mali Lošinj, 11-13 listopada 1979, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1982, 14-16; A. Mohorovičić, *Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Lošnju i Cresu*, Ljetopis JAZU 59, Zagreb 1954, 211-226; V. Mirosavljević, *Izveštaj o istraživanjima na otocima Lošnju i Cresu 1953. godine*, Ljetopis JAZU 60, Zagreb 1955, 205-215; J. Jelišić, *Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1984, 19-180; A. Milošević, *Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1984, 9-21; Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 124-135; D. Sergejevski, *Putne bilješke iz Glamoča*, GZM LIV, Sarajevo 1942, 131; C. Patsch, *Rimska naseobina kod Šuice*, GZM XIV, Sarajevo 1902, 6-8; Lj. Gudelj, *Proložac Donji*, *Izvešće o istraživanjima lo-*

ско-литерарни подаци о титуларима ранохришћанских цркава у Далмацији веома су оскудни, па су познати углавном они које су носиле и касније средњовековне грађевине настале на истом месту. Једном успостављена посвета ранохришћанске цркве не мења се ни услед привременог прекида културног континуитета. Првобитна посвета се понекад повлачи пред новом, али никада не ишчезава у потпуности. Прве цркве су посвећене Христу, Богородици и апостолима, а преношењем реликвија од краја IV века развијају се култови мученика из других крајева. Страни култови се често уводе из политичких разлога, посебно од V века када се црквена и политичка власт скоро изједначавају. Познавање имена светаца којима су ранохришћанске цркве посвећене омогућава утврђивање хронологије и црквено – политичких односа Далмације с другим провинцијама Царства.⁸

На подручју салонитанске митрополије истражен је велики број цркава насталих у рановизантијском периоду. У овом раду извршена је типолошка класификација према основама цркава. Изузетно разноврсном типологијом салонитанска митрополија заузима значајно место у ранохришћанској архитектури.

Салонитански тип цркве

Салонитански тип цркве има правоугаону основу код које је дужина два пута већа од ширине.⁹ Варијанте овог типа су лонгитудинална црква са истакнутом апсидом на истоку која може имати трансепт, затим лонгитудинална црква са уписаном апсидом и троапсидална са одвојеним или повезаним апсидама. Салонитански тип цркве развија се под утицајем Равене, Аквилеје и Истока, пре свега Сирије.

kaliteta kod crkve Sv. Mihovila u Postranju, Starohrvatska prosvjeta, III serija – svezak 27/2000, Split 2000, 129-146; T. Marasović-D. Vrsalović, Srednjovekovna opatija na Sustipanu u Splitu, VAHD LXV-LXVII/1963-1965, Split 1971, 205-206.

⁸В. Migotti, *Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije*, Arheološki radovi i rasprave 11, Zagreb 1989, 133-158.

⁹ N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije*, Arheološki vestnik XXIX, Ljubljana 1978, 606-626; A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981.

1) Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом

Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом највише је заступљена у Далмацији, а јавља се на читавом Медитерану. Најчешће је једнобродна или тробродна, издељена стубовима. Тробродна базилика је подизана у већим центрима као што су Салона, Јадер, али и у мањим местима.

Ранохришћанска архитектура два источнојадранска средишта, Јадера и Салоне разликује се у литургијски важним елементима, светилишту и нартексу. Јадерска црква је неговала један вид западноримског, а салонитанска оријентално-сиријског литургијског обреда. Главна одлика римске литургије је једноставност ритуала, и у складу са тим, црквеног плана, у коме преовладава вишебродна базилика са полукружном апсидом на источној или западној страни, без посебног нагласка на литургијски најважнијим просторима источног и западног прочеља. С друге стране, нартекс и светилиште су у жаришту интереса источних литургија, а у складу са тим, црквених планова. Нису усаглашена мишљења о односу источних литургија, пре свега сиријске са византијском и неопходности троделног светилишта. За одвијање византијског, односно константинополског ритуала услов је повезаност нартекса и светилишта са најмање једном помоћном просторијом. Византијске литургијске поворке пролазе кроз нартекс, али им је изгледа уместо троделног светилишта довољна и једна помоћна просторија која је у почетку смештена уз нартекс, а касније уз апсиду.

Јадерска црква се одликује лонгитудиналним планом, углавном без нартекса и бочних додатака, а са препознатљивом полукружном апсидом, широм од средњег брода.¹⁰ Базилике са апсидом широм од средњег брода срећу се у Риму и на Истоку, а касније код појединих сиријских и малоазијских цркава. Јадерска базилика је вероватно преузета од севернојадранских средишта Аквилеје и Равене, из којих према северном делу источног Јадрана струје оријентални, односно константинополски утицаји.

¹⁰ M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 326-343.

За разлику од Јадера, Салона се одликује типолошком разноврсношћу, пошто постоји већи број издужених и централних планова.¹¹ Преовлађује тзв. салонитанска базилика, лонгитудинална тробродна грађевина са полукружном апсидом, нартексом и пастофорима. Појава већег броја градитељских типова показује да као ни у Јадеру нема говора о утицају само једног средишта или краја. Велики број цркава се подиже на темељима раније цивилне архитектуре, па је аутохтоно прехришћанско наслеђе условило разноврсну типологију ранохришћанских грађевина. Источњачки утицаји се огледају у појединостима као што су опште размере грађевине, троделно светиште одвојено од наоса, растворени јужни нартекс, продужење средњег брода према апсиди и слично. Смештај пет грађевина и самог катедралног склопа у источном делу Салоне насељеном оријенталним досељеницима такође говори о источњачком утицају.

Архитектонском склопу епископског центра у Салони припадају двојне базилике, катедрална и крстообразна.¹² Епископска црква је највећи храм у Салони, тробродна базилика са крстионицом позната као *Basilica Urbana*. Базилику су градили епископи који потичу са Истока, започео је епископ Симферије, а завршио његов рођак Есихије. Катедрала је од почетка V века била посвећена Христу, а крајем истог века посвећена је и Пресветој Богородици.¹³

Поред епископске базилике постоји још једна салонитанска базилика са крстионицом, тзв. *Basilica cum baptisterio* која је нешто мања, али има веома сличну тробродан план са нартексом и истакнутом апсидом. Крстионице имају сличну основу и крстообразне писцине.¹⁴ Према Dyggve-у у Салони су постојале две епископске

¹¹ E. Marin, *Salona Christiana*, Split 1994, 37-43; Idem, *Starokršćanska Salona*, Zagreb 1988, 32-60; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 21-99.

¹² D. Rendić-Miočević, *Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone*, VAHD 77, Split 1984, 175-186.

¹³ N. Cambi, *The Cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the fourth till the eleventh century in the light of archaeological evidence*, Acta Congressus Mariologici – Mariani int., 1971, Roma 1972, 54.

¹⁴ E. Dyggve, *Le baptistère de la Basilica Urbana à Salone d'après les fouilles de 1949*, Actes du Ve Congrès international d'archéologie chrétienne, Aix-en-Provence 13-19 septembre 1954, Città del Vaticano, Paris 1957, 189-198; Idem, *Izabrani spisi*, Split 1989, 55-60; D. Rendić-Miočević, *Salonitana Christiana, O solinskom baptisterijalnom*

базилике са крстионицама, никејска и аријанска, као у Равени.¹⁵ Међутим, постојање две крстионице у једном граду не мора означавати два епископска центра.¹⁶ Од IV века један град је могао имати једног епископа који је једини имао право крштавања. Повећањем броја хришћана појављује се две или више крстионица у истом граду већ у првој половини V века и током VI века. Више крстионица забележено је у Риму, Милану, Ефесу, Милету, Новом Анхијалу и Стобима.¹⁷

Тробродне базилике су откривене још у луци Салоне, Сплиту и Бијаћима код Трогира. На темељу старијих терми подигнута је Basilica juxta portum, односно лучка базилика са нартексом, протезисом и ђакоником. Првобитна црква у Бијаћима имала је једнобродну основу са правоугаоном апсидом, која је претворена у тробродна базилику са накнадно додатим нартексом.¹⁸

Ad basilicas pictas је значајан антички, ранохришћански и средњовековни локалитет у Сплиту.¹⁹ Historia Salonitana Maior Томе Архиђакона (1200-1268.) је први документ који спомиње цркву Св. Андрије као сликану.²⁰ Уз цркву Св. Андрије смештена је и црква Св. Ивана Еванђелисте. Назив локалитета Ad basilicas pictas (Код осликаних базилика) потиче из историјских извора у којима се означава положај средњовековне цркве Св. Андрије, а указује на постојање старијих, сликама украшених, ранохришћанских двојних базилика.²¹ Ранохришћански комплекс се састоји од две базилике са кр-

kompleksu catechumeneum ili consignatorium, Зборник Народног музеја VIII, Београд 1975, 255-263.

¹⁵ E. Dyggeve, *Druga bazilika urbana s baptisterijem u Saloni*, Зборник Филозофског факултета I, Београд 1948, 369-373. J.G. Davies, *Le baptistère arien de Salone*, Revue archéologique, tome I (janvier-juin), Paris 1958, 235-237.

¹⁶ И. Николајевић, *Поводом најновије дискусије о ранохришћанским крстионицама у Салони*, ЗРВИ XIV/XV, Београд 1973, 159-170.

¹⁷ A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962, 122-123.

¹⁸ D. Jelovina, D. Vrsalović, Sv. Marta, Bijaći kod Trogira – arheološka revizija 1967. i 1968. godine, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 173-176.

¹⁹ T. Marasović, *Fouilles de la basilique paléochrétienne de St-André à Split*, VAHD 77, Split 1984, 255-263.

²⁰ N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, Beograd 1967, 123-125; T. Arhidakon, *Kronika*, Split 1960, 42-43.

²¹ J. Zeiller, *Sur les Basiliques géminées de l'Illyricum*, VAHD XLV, Split 1922, 34-39.

стионицом.²² Северна базилика има трапезасту основу са три брода и истакнутом апсидом. Подигнута је на остацима старије античке грађевине. Од јужне базилике сачувани су само трагови зидова и апсиде. Крстионица је смештена на северној страни цркве. Писцина је споља у облику квадрата, а изнутра крстообразна.

Међу лонгитудиналним црквама са истакнутом апсидом преовлађују једноставне једнобродне грађевине.²³ Поред градских базилика подигнуте су једнобродне базилике у оквиру манастирских комплекса Рижинице и Црквине, насталих у VI веку, у време када се монаштво развило под утицајем Оријента. У Тврдошу је установљен континуитет још од IV - VI века па до сада. Прва, једнобродна црква са полукружном апсидом подигнута је у IV веку, а Манастир је успостављен у V – VI веку.²⁴

²² F. Oreb, T. Rismondo, M. Topić, *Ad basilicas pictas*, Split 1999, 7-34; Idem, *Ad basilicas pictas*, *Arheološka istraživanja 1997. godine*, Split 1998, 1-7.

²³ S. Gunjača, *Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950*, *Ljetopis Jugoslavenske akademije* 57, Zagreb 1953, 39-49; M. Suić, *Arheološka istraživanja u Mulinama na o. Ugljanu*, *Ljetopis Jugoslavenske akademije* 64, Zagreb 1960, 230-233; I. Fisković, *Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 18, Split 1970, 5-28; I. Petricioli, S. Vučenović, *Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru*, *Diadora* 5, Zadar 1970, 177-192; T. Marasović, *Starokršćanska bazilika na Stipanskoj kod Šolte*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXII- LXIV/1961-62, Split 1969, 152-160; F.Oreb, *Starokršćanska bazilika u Grohotama na Šolti*, *Peristil* 24, Zagreb 1983, 5-21; N. Jakšić, *Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca*, *Starohrvatska prosvjeta*, III serija – svezak 27/2000, Split 2000, 189-200; D. Maršić, LJ. Gudelj, M. Lozo, *Crkvine, Cista Velika, Izvješće o arheološkim istraživanjima 1992-1999. godine*, *Starohrvatska prosvjeta* III serija –svezak 27/2000, Split 2000, 115-128; A. Šonje, *Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien)*, *Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Arhäologie*, Trier 19, Tab. CCCLI, 2 i Tab. CCCLII; J. Kunkera, *Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka*, *Novalja* 1977, 5-9, 11-12, 17-33; I. Fisković, *Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu, i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu*, *VAHD* 77, Split 1971, 141-166; Idem, *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, *Znanstveni skup, Metković 4- 7.XI1977*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Split 1980, 233.

²⁴ Ђ. Јанковић, *Манастир Тврдош, поводом 2000 година Хришћанства*, Тврдош – Требиње 2003, 1-15.

2) **Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом и трансептом**

Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом и трансептом ређе се јавља у Далмацији и за разлику од претходног типа у висини презбитеријума има попречни брод. Цркве са трансептом потичу са Истока, а у Далмацији су заступљена сва три типа трансепта.²⁵

Трансепт некада прелази спољне зидове дајући грађевини Т облик, а у неким случајевима је смештен у самом простору цркве. Салонитанска источна градска базилика, тзв. *basilica orientalis* има план у облику слова Т као и базилика на Источном гробљу са трансептом подељеним на три дела. Трансепт се развио због нових литургијских потреба насталих након увођења гроба мученика.²⁶

Архитектонски комплекс Манастирине, у саставу највеће салонитанске некрополе везан је за култ мученика. Велика тробродна гробљанска базилика настала је над гробовима мученика. Подигнута је у IV веку са трансептом у унутрашњости цркве, а у VI веку је накнадно додат нартекс.²⁷

У заливу Ловречина, источно од Постира на Брачу откривени су остаци једнобродне цркве са трансептом, крстионицом смештеној у просторији на северној страни и нартексом.²⁸ Нартекс са бочним полукружним апсидама је јединствен пример у типологији нартекса ранохришћанске архитектуре Далмације.²⁹

²⁵ I. Nikolajević, *Églises à transept-nain de la Dalmatie*, Зборник радова Византолошког института, књ. X, Београд 1967, 87-94.

²⁶ F. Oreb, *Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979*, VAHD 77, Split 1984, 25-35.

²⁷ F. Oreb, *Konzervatorsko zaštitni radovi na Manastirinama i kultnom centru u Solinu*, Peristil 16-17/1973-1974, Zagreb 1974, 13-16; E. Marin, *Revizija starokršćanskog arhitektonskog kompleksa Manastirine, Salona*, Лихнид 7, Охрид 1989, 141-147.

²⁸ J. Jeličić, *Diakonikon ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 26, Split 1986-1987, 33-48; D. Domančić, *Krsni zdenac ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23, Split 1983, 41-47; J. Jeličić, *Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23, Split 1983, 5-37.

²⁹ C. Fisković, *Historijski i umjetnički spomenici na Braču*, Brački zbornik 1, Split 1940, 26; M. Abramić, *Nuove chiese paleochretiane scoperte nella Dalmazia*, Atti del IV Congr. inter. di archeolog. cristiana, Vol. I, Roma 1940, 67.

3) *Лонгитудинална црква са уписаном апсидом*

Лонгитудинална црква са уписаном апсидом највише је заступљена у Истри и западним деловима Балканског полуострва, а далеко мање у Далмацији. Карактеристична је правоугаона основа са апсидом уписаном уз источни, унутрашњи зид базилике. Протезис и ђаконикон су обично са стране апсиде, а углавном имају нартекс. Цркве са уписаном апсидом могу бити једнобродне и тробродне.

Најстарију варијанту представљају ораторији код којих нема апсиде у правом смислу речи, него олтар окружује полукружна клупа за свештенике, одмакнута од источног зида грађевине која симболише последњу вечеру на којој је Исус упутио апостоле на обред бескрвне еухаристијске жртве. Клуба за свештенике појављује се у другој половини III века или почетком IV века повезана са литургијским обредима на подручју сиријско – палестинског културног круга. На источном Јадрану је забележен ораториј А у Салони, а у унутрашњости Далмације на Панику.³⁰ Ораториј А је адаптиран на месту старијих терми крајем III века за потребе најстарије салонитанске хришћанске заједнице под епископом и мучеником Домнијем који је дошао из Месопотамије.³¹

Из ораторија се развија црква са апсидом уграђеном међу пастофоријама, које се датују од краја IV до средине V века. Пастофорије се јављају у црквеној архитектури са развојем црквених обреда. Цркве са апсидом уграђеном међу пастофоријама распрострањене су широм Медитерана, а на источну обалу Јадрана долазе из Сирије.³²

³⁰ I. Čremomošnik, *Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku*, Situla, Rasprave Narodnog muzeja, 14/15, Ljubljana 1974, 243-248.

³¹ J. Mardešić, P. Chevalier, *Preliminarni izveštaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2000, 2002)*; *Episkopalni centar – oratorij A*, VAHD 95, Split 2003, 375-386; Idem, *Preliminarni izveštaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2003)*; *Episkopalni centar – oratorij A*, VAHD 96, Split 2004, 745-764; Idem, *Preliminarni izveštaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2004)*; *Episkopalni centar – Oratorij A*, VAPD, Split 2005, 261-270; J. Mardešić, *Salona – Oratorij A*, Hrvatski arheološki godišnjak 1/2004, 238-240.

³² A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981, 13-29; N. Cambi, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1974, Zadar 1976, 275.

У приобалном појасу Далмације тробродне базилике са уписаном апсидом појављују се на јужном гробљу у Салони,³³ Стобречу,³⁴ Задру.³⁵ На положају Гаја у Новаљи на Пагу налази се једнобродна црква са две концентричне уписане апсиде које указују на више фаза градње. Уз бочне стране цркве прислоњене су меморије.³⁶

У Црвеници близу Дувањског поља откривени су остаци римског насеља и касноантичке тробродне базилике са пространим нартексом. Средњи и северни брод се завршавају са апсидама. Јужни брод прераста у просторију која се наслања на апсиду. На северној страни су приздане четири просторије, међу којима је и крстионица са дубоком писцином.³⁷

4) Лонгитудинална црква са уписаном апсидом и трансептом

Лонгитудинална црква са уписаном апсидом и додатим трансептом добија крстообразни или Т облик. Базилика у Полачама на острву Мљету има троделни трансепт са пастофоријама, у који је казније смештена крстионица, па је промењена функција трансепта.³⁸

Црква у Повљима на острву Брачу има крстионицу, а у висини презбитертијума проширење што основи даје облик латинског крста. Бочне просторије нису трансепт у правом смислу речи, јер нису одвојене од брода стубовима.³⁹ Црква на локалитету Ерешове

³³ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 80, Tab. IV, 28.

³⁴ N. Cambi, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*, Split 1974.

³⁵ P. Vežić, *Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana (Sv. Šime) u Zadru*, Zadar 1989, 5-25.

³⁶ A. Šonje, *Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien)*, Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 19, 700-701, i Tab. CCCLVI.

³⁷ I. Bojanovski, *Crkvina, Crvenica, Duvno-kasnoantička bazilika, praistorijski i antički nalazi*, Arheološki pregled 7, Beograd 1965, 135-140.

³⁸ A. Mohorovičić, *Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu*, Beritičev zbornik, Dubrovnik 1960, 25 i d.

³⁹ I. Ostojčić, *Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimskim spomenicima u Povljima na otoku Braču*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, 3 i d; Idem, *Radovi na apsidi i pročelju starokršćanske bazilike u Povljima*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji 16, Split 1966, 153-163.

баре у Св. Виду са уписаном апсидом и трансептом вероватно је последња градња античке Нароне.⁴⁰

5) Лонгитудинална црква са три одвојене апсиде на источном делу

Лонгитудинална црква има три апсиде на истоку, одвојене зидовима, тако да се међу апсидама налазе углови правоугаоног брода. Заступљена је у целој Далмацији. У Билицама код Шибеника откривена је црква која је по Јелићу грађена у две фазе. Прво је у VI веку саграђен брод са троапсидалним светилиштем, а и другој половини VI века биле су прислоњене две просторије уз бочне апсиде.⁴¹ Примери лонгитудиналне цркве са три одвојене апсиде забележени су у Тепљуку код Дрниша,⁴² и Придрази код Задра.⁴³

Западна базилика, тзв. *basilica occidentalis* настала је близу амфитеатра у Салони.⁴⁴ Имала је мање апсиде с обе стране главне. Претпоставља се да су бочне апсиде употребљаване уместо затворених пастофорија, што је било уобичајено на Истоку. Број апсида у базиликама повећава се са бројем гробова мученика и олтара.

На месту данашњег Манастира Светих Апостола Петра и Павла код Требиња откривена је црква тролисне основе. Подигнута је поред старије епископске цркве у V или VI веку. Испод њене куполе нађено је дно басена крстионице.⁴⁵

⁴⁰ E. Marin, *Erešove bare, villa suburbana iz 3. stoljeća i starokršćanska crkva iz 7. stoljeća u Naroni*, VAHD 94, Split 2002, 9, 51, 79-80.

⁴¹ L. Jelić, *Contributio alla storia d'arte in Dalmazia, Supplemento al Bulletino d'archeologia e storia Dalmata XXXV*, Spalato 1912, 64-71; Zlatko Gunjača, *Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području*, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup, Vodice 10-13. V 1976, Split 1978, 71-74.

⁴² M. Abramić, *Nuove chiese paleocristiane nella Dalmazia*, Atti del IV Congresso Intern. di Archeol. Crist, Citta del Vaticano 1940, 67.

⁴³ E. Dyggve, *Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel*, Atti del IV Congresso Intern. di Archeol. Crist., Citta del Vaticano 1940, sl. 19 c.

⁴⁴ D. Rendić-Miočević, *Salonitana christiana (II)*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд 1979, 87-94.

⁴⁵ Đ. Janković, *Late Antique Triconchal Church of St. Apostoles Peter and Paul Monastery near Trebinje*, Гласник САД 18, Београд 2002, 99-124.; Идем, *Покретни налази рано-*

6) Лонгитудинална црква са асидама у облику тролиста

Лонгитудинална црква са три тролисно повезане апсиде такође је заступљена у целој Далмацији. Црква у Сутивану је једнобродна и има апсиду у облику тролиста.⁴⁶

Након разарања млађе лонгитудиналне цркве са истакнутом апсидом на локалитету Црквине, Циста Велика подигнута је триконхална црква на јужној страни сакралног комплекса. Потиче са Истока и датује се у VI век, као и низ триконхалних црква подигнутих у исто време на источнојадранском простору.⁴⁷ Карактеристичне су апсиде различитих величина, са наглашеном средњом која повезује мању северну с пространијом јужном. Писцина је више пута адаптирана.

Далматско - норички тип цркве

Далматско - норички тип цркве појављује се у Нарони почетком V века, а одатле се шири долином Неретве према унутрашњости Балканског полуострва.⁴⁸ Потиче са Истока, а у Грчкој су пронађене у Новом Анхијалу и на острву Косу.⁴⁹ Осим тога појављују се у Истри, Словенији и Аустрији.⁵⁰ Далматско - норичке цркве имају приближно квадратну основу, углавном мали простор за вршење литургије, наос и презбитериј. Нартекс је изразито велики и повезан је са крстионицом која је обично просторија на северној страни базилике. Карактеристичан је велики број помоћних просторија. Улаз често није на прочелној него на јужној страни базилике.

византијског доба из касноантичке крстионице – црква манастира Светих Апостола Петра и Павла код Требиња, Tribunia 10, Trebinje 2003, 55-61; Idem, Манастир Тврдош, поводом 2000 година Хришћанства, Тврдош – Требиње 2003, 8.

⁴⁶ Lj. Karaman, *Novi nalazi na otoku Braču*, Jugoslovenski istoriski časopis III, 1937, 117; I. Fisković, *O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti*, 159-214.

⁴⁷ D. Marišić, Lj. Gudelj, M. Lozo, *Crkvine, Cista Velika, Izvješće o arheološkim istraživanjima 1992-199. godine*, Starohrvatska prosvjeta, III serija-svezak 27/2000, Split 2000, 115-128.

⁴⁸ Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 65-67.

⁴⁹ D Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Città del Vaticano 1977*, 53, 230.

⁵⁰ T. Knific, *u: Pismo brez pisave, Arheologija o prvih stoletjih kršćanstva na Sloven-skem*, Ljubljana 1991, 11-32, 99-108.

1) Сложена црква са истакнутом апсидом

Медитерански утицај се ширио долином Неретве где је велика концентрација далматско – норичких цркава.⁵¹ Античка Нарона је

⁵¹ I. Fisković, *O ranohrišćanskim spomenicima naronitanskog područja*, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup, Metković, 4-7. X 1977, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1980, 214-216; T. Glavaš, *Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica*, GZM (A), n.s., sv. 40/41(1985/1986), Sarajevo 1986, 113-127; D. Sergejevski, *Iskopavanje bazilike u Brezi*, Arheološki pregled 1, Beograd 1959, 93-95; Idem, *Breza – Sarajevo – Naselje*, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 128-129; C.- Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalamacije*, GZM XVIII, Arheologija i povijest, Sarajevo 1906, 151-159; idem, *Bistue Vetus*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 151 i d.; D. Sergejevski, *Putne bilježke iz Glamoča*, GZM LIV – 1942, Sarajevo 1943, 143- 147; I. Bojanovski, *Borak-Grm, Vrba, Glamoč – kasnoantička bazilika*, Arheološki pregled 16, Beograd 1974, 104-107; Idem, *Borak – Grm, Vrba, Glamočko polje – kasnosantička bazilika*, Arheološki pregled 17, Beograd 1975, 118-121; Idem, *Borak - Grm, Vrba, Glamočko polje – kasnosantička bazilika, Grm, Vrba, Glamočko polje – kasnosantička bazilika*, Arheološki pregled 18, Beograd 1976, 90-94; Idem, *Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju*, GZM, n.s., sv. 35/36-1980/81, Sarajevo 1981, 195-209; V. Paškvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine*, GZM, n.s. XIV, Arheologija, Sarajevo 1959, 149-150; V. Paškvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine*, GZM, n.s. XIV, Arheologija, Sarajevo 1959, 149-150; J. Petrović, *Novi arheološki nalazi iz doline gornjeg Vrbasa*, GZM, n.s. XV-XVI, Sarajevo 1961, 231-234; J. Petrović, *Novi arheološki nalazi iz doline gornjeg Vrbasa*, GZM, n.s. XV-XVI, Sarajevo 1961, 231-234; Ć. Truhelka, *Rimske iskopine u Vitini*, GZM V, Sarajevo 1893, 676-677; M. Hoernes, *Verrömischer Grabstein von Jezerine*, WMBH III, Wien 1895, 525; K. Kovačević, *Ruševine u selu Doljanima i rimski natpisi, ondje nađeni*, GZM VII, Sarajevo 1895, 231-233; I. Čremošnik, *Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća*, GZM, n.s. XI Arheologija, Sarajevo 1959, 103-109; I. Čremošnik, *Reljef Silvana i Nimfa iz Založja (Bihać)*, GZM, n.s. XI, Sarajevo 1956, 111-123; I. Čremošnik, *Arheološka istraživanja u okolici Bihaća, Naselje u Založju*, GZM, n.s. XIII, Arheologija, Sarajevo 1958, 117-145; D. Sergejevski, *Pluteji iz bazilike u Založju*, GZM, n.s. XI-II, Arheologija, Sarajevo 1958, 137-145; D. Sergejevski, *Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja*, GZM, n.s. III, Sarajevo 1948, 177-180; D. Sergejevski, *Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM (A), n.s. IX, Sarajevo 1954, 189-207; D. Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, GZM (A), n.s., sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 211-227. D. Sergejevski, *Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca*, GZM L, Sarajevo 1938, 51-57; D. Sergejevski, *Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca*, GZM L, Sarajevo 1938, 51-57; Hoffer, *Crkvište i Divljaci u Malom Mošunju*, GZM VII, Sarajevo

била седиште наронитанске епископије. Налази се на месту данашњег села Вид код Метковића, уз речицу Норин.⁵² Средином IV века испод садашње цркве Св. Вида подигнута је ранохришћанска црква са уписаном апсидом.⁵³ Грађевина је страдала у пожару, а након обнове имала је истакнуту полукружну апсиду са контрафорима, нартекс, наос и бочне просторије.⁵⁴

vo 1895, 54-58; I. Kujundžić, *Najnovije rimske iskopine u Mošunju*, GZM XXVIII-1916, *Arheologija i povijest*, Sarajevo 1917, 477-487; D. Sergejevski, *Bazilike u Nerezi-ма i Docu*, GZM, n.s. XIV, *Arheologija*, Sarajevo 1959, 163-168; Lj. Gudelj, *Ranokršćanski kompleks u Otinovima na Kupreškoj visoravni, Rezultati revizijskih istraživanja 1999. godine*, Starohrvatska prosvjeta, III serija – svezak 27/2000, Split 2000, 95-113; A. Milošević, *Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980, *Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva*, Split 1984, 18; B. Gabričević, *Iz antičkog perioda Cetinske krajine*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3- VI 1980, *Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva*, Split 1984, 102-104; Idem, *Piscine battesimali cruciformi scoperte recentemente in Dalmazia*, Akten des VII Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Trier 1965, 539-541; J. Jeličić, *Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980, *Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva*, Split 1984, 172-174; C. Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije*, GZM XVI, *Arheologija i povijest*, Sarajevo 1904, 33-41; N. Miletić, *Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara*, GZM, n.s. XVII, *Arheologija*, Sarajevo 1962, 153-157; I. Bojanovski, *Prisoje, Buško Blato, Duvno – kasnoantička bazilika*, *Arheološki pregled* 10, Beograd 1968, 162-165; D. Sergejevski, *Epigrafski nalazi iz Bosne*, GZM, n.s. XII, Sarajevo 1957, 109-110; I. Čremošnik, *Novi srednjevjekovni nalazi kod Prijedora*, GZM, n.s. X, *Arheologija*, Sarajevo 1955, 137-140; I. Bojanovski, *Crkvina, Čitluk, Šipovi – Nekropola*, *Arheološki pregled* 3, Beograd 1961, 105-110; Idem, *Kasno-antičke grobnice na svod u Čitluku kraj Šipova*, *Naše starine* IX, Sarajevo 1946, 103-122; W. Radimsky, *Ostaci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrđu, zatim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni*, GZM I Sarajevo 1892, 75-79; idem, *Reste römischer Ausiedlungen in Šipraga und Podbrbrgje dann altbosnische Grabsteine in Šipraga ander Vrbanja*, WMBH II, Wien 1894, 45-49; Č. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 117-119; M. Milinković, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, *Старинар* LI, Beograd 2002, 71-133.

⁵² N. Cambi, *Antička Narona-urbanistička topografija i kulturni profil grada, dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanje HAD-a, sv. 5, Split 1980, 127-150.

⁵³ Idem, *Narona, Vid kod Metkovića*, *Arheološki pregled* 14, Beograd 1972, 62 i d.

⁵⁴ Idem, *Narona, Vid kod Metkovića*, *Arheološki pregled* 14, Beograd 1972, 62 i d.

Далматско-норички тип цркве има мањи простор за вернике и није везан за градове. Изузетак су цркве у Нарони и Благају на Јапри које су везане за градске заједнице. У долини реке Јапре код Босанског Новог пронађени су остаци античког металуршког погона за прераду гвожђа и рударског насеља коме је припадала велика црква из VI века. Настала је на рушевинама стамбених зграда, преградњом и доградњом неке старије цркве. Уочљив је утицај Равене као и код цркве у Заложју.⁵⁵

Област Кисељак је такође била богата рудама у римском периоду, што је привлачило становништво из различитих делова Царства. Оријенталци су допринели бржем ширењу хришћанства. Интензивна експлоатација злата довела је до брзог економског развоја и стварања неколико агломерација на малој удаљености. У Вишњици је било велико римско насеље са ранохришћанском црквом.⁵⁶ По свом плану подсећа на цркву Скелани II.⁵⁷ У селу Скелани, на левој обали Дрине налазе се остаци римског насеља који су вероватно припадали муниципијуму Малвесиатиум. Приликом ископавања откривене су две цркве са сличним планом. У Градцу на Лепеници, недалеко од Вишњице пронађена је ранохришћанска црква са крстионом у нартексу.⁵⁸

Двојне цркве су откривене на локалитету «Грудине у Чипуљићу код Бугојна,⁵⁹ у Дабравини,⁶⁰ Житомислићима код Мостара,⁶¹

⁵⁵ Đ. Basler, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM, n.s., sv. XXX / XXXI – 1975/1976, Sarajevo 1977, 121-166; E. Pašalić, Đ. Basler, *Japra, Bosanski Novi – antičko rudarsko naselje*, Arheološki pregled 6, Beograd 1964, 96-97.

⁵⁶ E. Imamović, Kiseljak / Višnjica i Gromiljak, *Antička i kasnoantička arhitektura*, Arheološki pregled 29 (1988), Ljubljana 1990, 10-11; Idem, The Results of the Trial Excavations at Podastinje, Višnjica and Gromiljak near Kiseljak, *Wissenschaftliche Mitteilungen des bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums*, Sarajevo 2000, 107-125.

⁵⁷ C. Patsch, *Iz rimske varoši u Skelanima*, GZM XIX, Sarajevo 1907, 460-463; Idem, C. Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM XIX, Arheologija i povijest, Sarajevo 1907, 460-463;

⁵⁸ V. Skarić, *Starine na Gracu u bosanskoj Lepenici*, GZM XLIV, Sarajevo 1932, 1-21.

⁵⁹ V. Paškvalin, *Grudine, Čipuljić, Bugojno – starokršćanska bazilika*, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 146-148; Idem, *Grudine, Čipuljići kod Bugojna – Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike*, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 159-162; Idem, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Sarajevo 2003, 129-207.

Зеници,⁶² Могорјелу,⁶³ Варошлуку код Травника,⁶⁴ Полачама на Мљету,⁶⁵ и Срими код Шибеника.⁶⁶ Двојне цркве уједињују крстионичку и меморијалну намену. Црква са крстионицом је богато украшена за разлику од цркве намењене култу мртвих.

2) Сложена црква са истакнутом апсидом и трансептом

У унутрашњости Даламције трансепт се појављује само у Мајдану и Оборцима. У Мајдану код Мркоњић – Града откопане су рушевине цркве на левој обали Јошавке, на месту Црквина, смештеном усред рушевина римског рударског насеља. Црква је имала апсиду у облику потковице и тријумфални лук.⁶⁷

⁶⁰ W. Radimsky, *Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni*, GZM IV, Sarajevo 1892, 372-387;

⁶¹ T. Anđelić, *Crkvina, Žitomisljić, Mostar – kasnoantička bazilika*, Arheološki pregled 12, Beograd 1970, 144-146; Idem, *Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomisljićima kod Mostara*, GZM, n.s., sv. XXXII/1977, Sarajevo 1978, 293-313.

⁶² D. Sergejevski, *Kasnoantički spomenici iz Zenice*, GZM XLIV-1932, Sv. za historiju i etnografiju, Sarajevo 1932, 39-56; Idem, *Equites bistuenses*, GZM XX, Arheologija, Sarajevo 1965, 17-24.

⁶³ Đ. Basler, *Bazilike na Mogorjelu*, Naše starine V, Sarajevo 1958, 45-60.

⁶⁴ Č. Truhelka, C. Patsch, *Bazilika u Varošluku*, GZM V, Sarajevo 1893, 695-699; idem, *Romische Funde im Lašvathale*, WMBH III,1895, 236-239; M. Mandić, *Turbe kod Travnika*, GZM XXXVI, Sarajevo 1924, 89-90; N. Maslač, *Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu*, GZM XLIV, Sarajevo 1932, 31-32;

⁶⁵ I. Fisković, *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju*, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Znanstveni skup, Dubrovnik, 1-4. X 1984, Zagreb 1988, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1988, 200-203.

⁶⁶ Z. Gunjača, *Prižba, Srima, Šibenik – kompleks starokršćanske arhitekture*, Arheološki pregled 13, Beograd 1971, 83-84; idem, *Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika*, Arheološki vestnik XXIX, Ljubljana 1978, 626-629; idem, *Srima – kompleks kasnoantičke sakralne arhitekture*, Katalog izložbe, Šibenik 1985; idem, *Krstionica starokršćanske dvojne bazilike na Srimi*, Лихнид 7, Охрид 1989, 165-168; Z. Gunjača, *Iz neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području*, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup, Vodice 10-13. V 1976, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1978, 77.

⁶⁷ W. Radimsky, *Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa*, GZM V, Sarajevo 1893, 331-341; C. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 123-126; W.

На положају Црквина, у селу Оборци, откривена је црква са нешто издуженијом основом, трансептом, тријумфалним луком, полукружном апсидом са очуваном каменом клупом. У селу има трагова мајдана гвожђа.⁶⁸

3) Сложена црква са уписаном апсидом

Градац, јужно од Посушја је вишеслојно налазиште на коме је пронађена и ранохришћанска двојна црква саграђена у две фазе.⁶⁹ Већа црква је саграђена у другој половини IV или почетком V века, а мања крајем V или почетком VI века. Обе су спаљене истовремено, у VI или почетком VII века. Већа црква има презбитериј, наос одвојен од нартекса зидом, ђаконикон и просторију источно од њега, крстионицу у северној просторији. Писцина има специфичан облик, доњи део је четвртастог облика, са рупама за отицање воде, а горњи је у облику крста. Мања црква има презбитериј и наос. Обе цркве имају полукружне апсиде уграђене у четвртасти зид какве се ретко појављује у унутрашњости Далмације. Најближа аналогија је црква у Доцу.

На локалитету Долац у селу Витини код Љубушког извршено је ископавање цркве са апсидом која је била изнутра полукружна и није излазила из правоугаоног плана. У апсиди су пронађени трагови клупе за свештенике и постоља мензе. Јужни део зграде је заузима мала уска, дугачка просторија са добро очуваном дуплом гробницом која је била уграђена накнадно. Касније су на месту цркве саграђене две зидане гробнице са бачвастим сводом.⁷⁰

4) Сложена црква са апсидама у облику тролиста

На локалитету Црквина у Циму код Мостара откривена је једнобродна црква са нартексом, наосом, презбитеријем, ђакониконом,

Radimsky, *Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa*, GZM V, Sarajevo 1893, 331-341; Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 123-126;

⁶⁸ Ђ. Basler, *Bazilika u Oborcima*, *Naše starine* VII, Sarajevo 1960, 59-71.

⁶⁹ Р. Oreč, *Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja*, GZM, n.s., sv. 37-1982, Sarajevo 1982, 55-82.

⁷⁰ D. Sergejevski, *Bazilike u Nerezima i Docu*, GZM, n.s. XIV, *Arheologija*, Sarajevo 1959, 168-171.

протезисом и троапсидалним олтарним делом. Северно од наоса смештена је крстионица са елипсоидном писцином и две просторије додате са спољашње стране. Током ископавања откривено је осам гробова од којих је један био гроб за мошти смештен испод четвртасте камене плоче у централној апсиди базилике. Сличан план са троапсидалним олтарним делом има базилика у Заложју, затим у Билицама код Шибеника, Придрази код Новиграда и Сутивану на Брачу. Наведене базилике се датују у VI век, па се и њена млађа фаза датује у исти временски оквир, а првобитна црква у IV односно прву половину V века. Са јужне стране базилике налази се меморија код које олтарни део такође има три полукружне апсиде. Троапсидалне меморије заступљене су на јадранском подручју, а млађи представници су црква св. Николе у Нину, затим меморије у Пули, Брионима, Крку, Рабу, Задру, Пираматовцима, Солину и Полачи.⁷¹

Сакралне грађевине централног типа

Облици грчког крста

Цркве са основом у облику грчког крста се ретко појављују у Далмацији. Мogle су имати куполу изнад средњег брода. Такве су тробродна Хоноријева базилика епископског центра у Салони и једнобродна црква Св. Мартина на Цресу. Јужно од катедралне цркве у Салони подигнута је лонгитудинална, тробродна црква са истакнутим апсидом коју је касније заменила велика крстообразна црква. Претпоставља се да је подигао епископ Хонорије II који је у цркви урезао своје монограме. Највише сличности има са црквом у Калат Симану у Сирији. Карактеристично је продужење средишњег брода које се надовезује према апсиди, као проширење презбитерија које се појављује у цркви у Хаурану и цркви крштења у Бетлехему. Мада цркве епископског центра у Салони вероватно нису подигнуте исто-

⁷¹ P. Leko-T. Anđelić, *Crkvina, Cim, Mostar-kasnoantička bazilika i srednjevekovni nalazi*, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 142-144; T. Anđelić, *Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1980, 257-262.

времено, након изградње крстообразне цркве повезане су у једну целину двојне цркве са заједничким нартексом.

На месту данашњег манастира Светих Апостола Петра и Павла код Требиња откривен је темељ веће крстообразне цркве. У олтару су била седишта за свештенике, али епископски престо није сачуван. На основу аналогичности и покретних налаза датује се у периоду од IV – V века.⁷²

* * *

Наведена типолошка класификација обухвата целокупну ранохришћанску архитектуру у салонитанској митрополији. На простору салонитанске митрополије могу се издвојити три културна круга са средиштима у Салони, Јадеру и Нарони. Различити облици условљени су одређеним литургијским потребама. У погледу црквене организације римска провинција Далмација потпадала је под римског папу који је вршио потврђивање архиепископа Салоне. Окренутост Аквилеји вероватно је утицала на стварање догматско-теолошког гледишта јадерске цркве, обележеног ортодоксијом, а из Салоне се шире јереси. Јадерска заједница је примала утицаје преко севернојадранског круга, а Салона је своје наслеђе обогаћивала непосредним прихватањем источних елемената материјалне и духовне културе.

Архитектура у залеђу не понавља модел класичне градске базилике, већ је настала прилагођавањем потребама сложене агерске литургије и верске праксе уопште. За цркве у унутрашњости Далмације карактеристичне су тзв. сложене цркве, једнобродне грађевине са наосом и нартексом, бочним северним и јужним приградњама. Код агерских цркви је знатно смањена дужина у односу на ширину. Нартекс је изразито велики и повезан са крстионицом која је обично просторија на северној страни базилике. Агерске цркве припадају

⁷² М. Поповић, *Манастир светог Петра de Сапро код Требиња*, GZM XXVII-XXVIII, Сарајево 1973, 313-338; Ђ. Јанковић, *Late Antique Triconchal Church of St. Apostoles Peter and Paul Monastery near Trebinje*, Гласник САД 18, Београд 2002, 99-124; Идем, *Манастир Тврдош, поводом 2000 година Хришћанства*, Тврдош – Требиње 2003, 8.

далматско-норичком типу који се појављује у Нарони почетком V века, а одатле се долином Неретве шири према унутрашњости Балканског полуострва. Потиче са Истока, а у Грчкој су пронађене у Новом Анхијалу и на острву Косу. Осим тога појављује се у Истри, Словенији и Аустрији.

Салонитански тип цркве има правоугаону основу код које је дужина два пута већа од ширине. Варијанте овог типа су лонгитудинална црква са истакнутом апсидом, затим лонгитудинална црква са уписаном апсидом и троапсидална са одвојеним или повезаним апсидама. Салонитански тип цркве развија се под утицајем Равене, Аквилеје и Истока, пре свега Сирије.

Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом највише је заступљена у Далмацији, а јавља се на читавом Медитерану. Најчешће је једнобродна, а тробродне базилике су подизане у већим центрима као што су Салона и Јадера. Ранохришћанска архитектура два источнојадранска средишта, Јадера и Салоне разликује се у литургијски важним елементима, светилишту и нартексу. Јадерска црква, у складу са римском литургијом једноставног ритуала и црквеног плана, одликује се лонгитудиналним црквама са препознатљивом полукружном апсидом, без посебног нагласка на литургијски важним просторима источног и западног pročеља. С друге стране, нартекс и светилиште су у жаришту источних литургија, а у складу са тим, црквених планова.

За разлику од Јадера, Салона се одликује типолошком разноврсношћу, пошто постоји већи број издужених и централних планова. Преовлађује тзв. салонитанска базилика, лонгитудинална тробродна грађевина са полукружном апсидом, нартексом и пастофоријам. Велики број цркава се подиже на темељима раније цивилне архитектуре, па је аутохтоно прехришћанско наслеђе условило разноврсну типологију ранохришћанских грађевина. Источњачки утицај се огледа у размерама грађевина, троделном светилишту, раствореном јужном нартексу и сл.

Салона се развила из грчког језгра и у њој се дуго говорио грчки језик. Први мисионари и епископи су се доселили са Истока, и то углавном из Сирије и Месопотамије. Становници источних провинција долазили су у Далмацију због трговине и рударства, и утицали су на сакралну архитектуру у рударским и трговачким центри-

ма. Култ мученика био је један од стубова нове вере. Гробови мученика били су саставни део гробљанских базилика, а после се појављују и у градским. Више олтара захтевало је већи број апсида. Цркве и крстионице са троапсидалном основом потичу са Истока.

На простору салонитанске митрополије изграђен је велики број ораторија, меморија, мартирijума, базилика и других култних грађевина. Од свих епископских центара највећи број култних објеката познат је у Салони. Могу се издвојити четири велика периода градњи у Салони: крај III века – почетак IV века и почетак V века за епископски центар, крај V века – почетак VI века за све остале цркве у граду и прва половина VI века за грађевине са централним планом, под утицајем јустинијанске епохе. Настанак хришћанског града документован је записима епископа, градитеља и истакнутих грађана. Хронолошка разлика између цркава епископског центра и осталих у граду показује колико је порастао број верника у другој половини V века, а тај пораст је забележен и у целом салонитанском региону. Салонитански и далматско – норички тип су у основи слични, али постоје разлике у стилу и распореду помоћних просторија и унутрашњем декору.

Двојне цркве су карактеристичне за Далмацију. У архитектонском погледу двојна црква је само подвостручена црква. У Далмацији су заступљене подвостручене цркве салонитанског и далматско - норичког типа. Примери салонитанске двојне цркве се јављају у епископском центру Салоне и Сплиту, Могорјелу, а далматско - норичке у Чипуљићу код Бугојна, Дабравини, Житомислићима код Мостара, Зеници, Варошлуку код Травника и Срими код Шибеника.

У Далмацији се највише појављује полукружна апсида, а врло ретко полигонална која је карактеристична за северну Италију и Истру. Врло ретко појављују се и потковичасте апсиде као што је случај код базилике у Ловречини на Брачу и Мулинама на Угљану. Троапсидалне цркве потичу са Истока.

Величина лонгитудиналних цркава показује да су биле намењене великом броју верника, па их је посећивало и становништво изван градских зидина. Далматско – норички тип цркве има мањи простор за вернике и није везан за градове. Изузетак чине цркве у Нарони и Благају на Јапри које су везане за градске заједнице.

Irena CVIJANOVIĆ

THE TYPOLOGY OF BYZANTINE CHURCHES
OF THE METROPOLITANATE OF SALONA FROM THE FOURTH
TO THE SIXTH CENTURIES

Summary

The typological classification given in the paper comprises the entire Early Christian architecture in the Metropolitanate of Salona. Three cultural spheres, with centres in Salona, Jadera and Naron, can be distinguished. They developed different forms in response to specific liturgical requirements. As regards the ecclesiastical organization, the Roman province of Dalmatia was under the jurisdiction of the Pope, who confirmed the archbishop of Salona. Jadera, as part of the north Adriatic area, inclined to the Western and Salona gravitated to the eastern Christendom. The close relations with Aquileia probably contributed to the dogmatic theological attitude of the Church of Jadera, which was characterized by orthodoxy, while Salona was a veritable nursery of heresies. The community of Jadera received influences from the north Adriatic sphere, and Salona constantly enriched its heritage by adopting elements of Eastern material and spiritual cultures.

The churches in the hinterland were not modelled on classical urban basilicas; their architecture was adjusted to the requirements of the complex ager liturgy and the religious practice in general. Typical churches of the inland regions of Dalmatia are the so-called complex churches – single-nave buildings with a naos and narthex, and lateral additions on the north and west sides. In ager churches the length is considerably reduced in relation to the width. The narthex is exceptionally large, and connected with the baptistery, which is usually a chamber on the northern side of the basilica. The ager churches belong to the Dalmatian-Noricium type which emerged in Naron in the early fifth century and spread up the Neretva valley into the interior of the Balkan Peninsula. It originated in the East, and the earlier examples are in Greece. They also appear in Dalmatia, Istria, Slovenia and Austria.

The Salona church type is rectangular in base, twice as long as it is wide. Variants of this type are the longitudinal church with an inscribed apse and the church with three separate or linked apses. The Salona church type developed under the influences of Ravenna, Aquileia and the East, particularly Syria.

The longitudinal church with a prominent apse is most common in Dalmatia, and it is also found throughout the Mediterranean area. It is usually of the single-nave type, aisled basilicas being generally built in major centres, such as Salona and Jadera. The Early Christian architecture of the two east Adriatic centres, Jadera and Salona, differ in two elements of liturgical importance – the sanctuary and the narthex. The Jadera type is represented by longitudinal churches with a prominent semicircular apse; its design, which lays no particular emphasis on the liturgically important spaces of the east and west fronts, is in harmony with the simple rites of the Roman liturgy. On the other hand, the narthex and the sanctuary are in the focus of the eastern liturgies, and this is reflected in the design of the Salona church type.

Salona is characterized by greater typological diversity and has a number of elongated and central plans. The predominant type is the so-called Salona basilica, a longitudinal aisled building with a semicircular apse, narthex and pastoforium. A great number of churches were built on the foundations of earlier secular structures, so that the typological variety of the early Christian buildings was partly determined by the autochthonous pre-Christian heritage. Eastern influences are reflected in the dimensions of the building, the tripartite sanctuary, the open southern narthex and some other elements.

Salona developed out of a Greek core and Greek was long spoken in it. The first missionaries and bishops came from the East, primarily from Syria and Mesopotamia. People from the eastern provinces came to Dalmatia attracted by its trade and mines, and they influenced the sacred architecture in the mining and commercial centres. The cult of the martyrs was one of the pillars of the new faith. Graves of martyrs were an integral part of graveyard basilicas, and as time went on they began to appear in town churches as well. A greater number of apses were necessary for the greater number of altars. The churches and baptisteries with a three-apse design came from the East.

A considerable number of oratories, memoriae, martyria, basilicas and other sacred structures were built in the territory of the Metropolitanate of Salona. Salona is the episcopal seat with the greatest number of shrines. Four great building periods can be distinguished in it: late 3rd century - early 4th century and early 5th century (the episcopal centre); late 5th century – early 6th century (all the other churches in the town); and the first half of the 6th century (the buildings with a central plan, designed under the influence of the Justinian epoch). The origin of the Christian town is documented in the records of bishops, builders and eminent citizens. The chronological difference between the churches of the episcopal centre and the other churches in the town shows that the number of Christians greatly increased in the latter half of the 5th century, and a similar increase was recorded in the entire Salona region. As early as the beginning of the 6th century monasteries were built outside the town, at Rižinice and Crkvine in the north, and in the southern cemetery or Crkvine in the south, as well as on the islands. The Salona and the Dalmatian-Noricum types are basically similar, although there are some differences in style, in the arrangement of auxiliary rooms and in interior design.

Double churches are characteristic of Dalmatia. Architecturally, a double church is actually a twin church. They are of both Salona and Dalmatian- Noricum type. Examples of the Salona double church are found in the episcopal centre of Salona and in Split, and the Dalmatian-Noricum type is represented at Čipuljići near Bugojno, Dabravina, Žitomislići near Mostar, Zenica, Mogorjel, Varošluk near Travnik, and Srima near Šibenik.

The churches in Dalmatia mostly have semicircular apses; polygonal apses, characteristic of Italy and Istria, are very rare. There are also some examples of U-shaped apses, as in the basilica at Lovrečina on the island of Brač and at Muline on the island of Ugljan, but they are very rare. Three-apse churches originated in the East.

The dimensions of the longitudinal churches shows that they were designed for large congregations and that they were used also by people living outside the city walls. The Dalmatian- Noricum type provides smaller space for the believers and it was not associated with towns. The only exceptions are the churches at Narona and Blagaj on the Japra, which were related to the town community.

Салонитански тип цркве

Цркве	Подтип	ј	т	к	п
Катедрала епископског центра – Салона	1		х	х	х
V. cum baptisterio – Салона	1		х	х	
V. iuxta portum – Салона	1				
Ad basilicas pictas - Сплит	1		х	х	х
Бијаћи код Трогира	1		х		х
Манастирине, Салона	2	х			
Катића Бајами код Книна	1	х			
Мулине на о. Угљану	1	х			
О. Шипан	1	х			
О. Шипан	1	х			
V. occidentalis – Салона	1	х			
V. orientalis – Салона	2	х			
Илинац- Салона	1	х			
Шупља ц. – ист. од Салоне	2	х			
Задар	1	х			
Задар	1	х			
О. Стипанска код Шолте	1	х			
Грохоте на Шолти	1	х			
Ловречина на Брачу	2	х			
Повља на Брачу	3	х			
Сутиван на Брачу	6	х			
Св. Марија – Трогир	1	х			
Лепури код Бенковца	1	х			
Пострање, Проложац Доњи	3	х		х	
Црквине, Циста Велика	1	х		х	
Црквине, Циста Велика	1	х			
Црквине, Циста Велика	4	х			х
Отиновци, Купрес	1	х			
Црвеница, Дувањско поље	3		х	х	х
Полаче, Мљет			х	х	
Дубровник	1	х			

Далматско – норички тип цркве

Цркве	Подтип	к	п
Баре код Коњица	1	х	х
Бреза I код Сарајева	1		
Бреза II код Сарајева	1		
Варвара у Котару Прозору	1		
Врба на Гламочком пољу	1	х	х
Вргоче, Дрвар	1		
Главица, Горњи Вакуф	1		
Градац у Лепеници	1	х	х
Градац код Посушја	3	х	х
Чипуљићи, Бугојно	1	х	х
Дабравина	1	х	х
Долац у с. Витини	3		
Дољани код Бихаћа	1		
Житомислићи код Мостара	1	х	х
Зеница	1		
Заложје код Бихаћа I	1		
Заложје код Бихаћа II	4		
Јапра, Благај	1	х	х
Клобук	1	х	х
Кисељак / Вишњица	1	х	х
Лисичићи код Коњица	1		
Мали Мошуњ	1	х	
Могорјело	1	х	х
Мујдићи	1	х	х
Мајдан	2	х	х
Мокро	1	х	х
Нарона	1		
Нерези	1	х	х
Отиновци	1	х	х
Оборци	2		
Потоци код Мостара	1		
Скелани I	1		

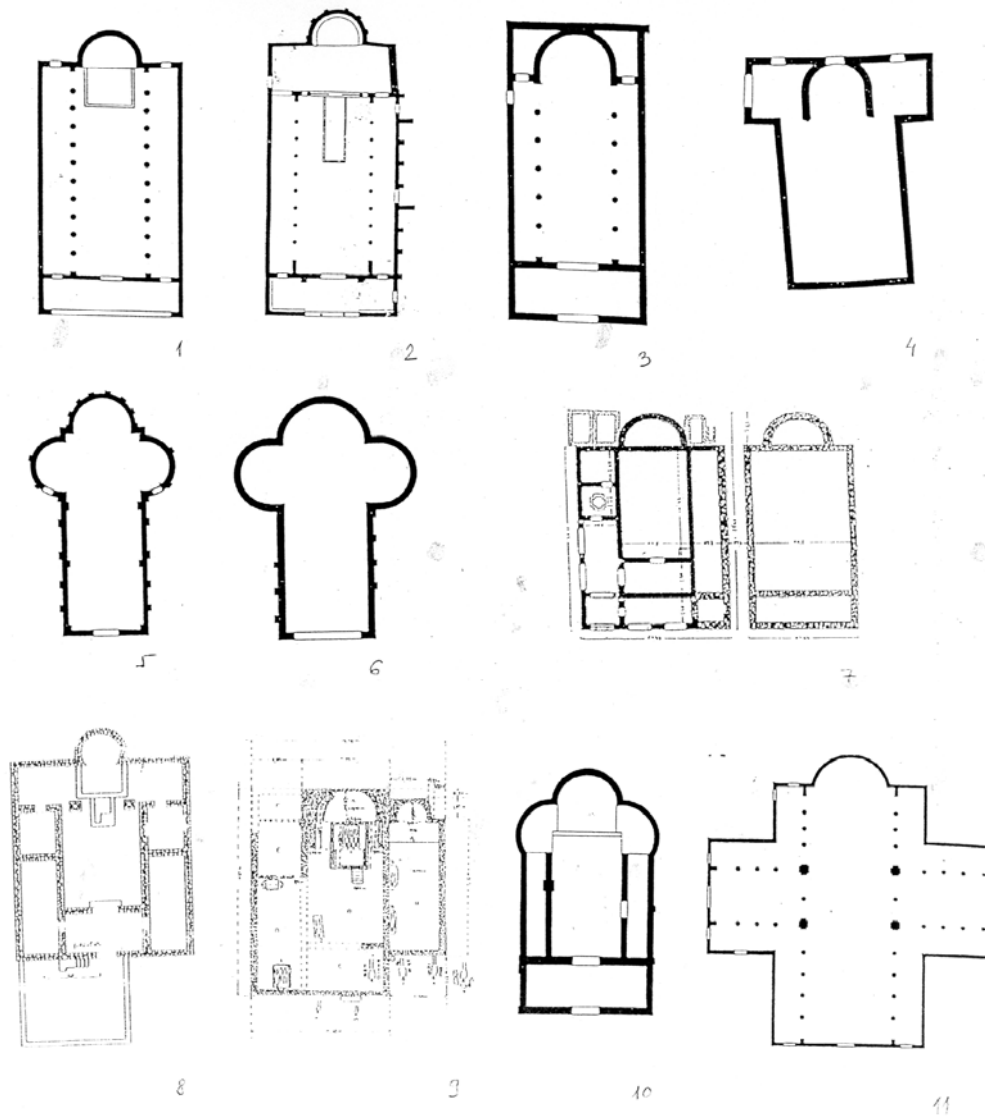
Скелани II	1		
Турбе код Травника	1		
Цим код Мостара	4	x	x
Читлук, Шипови	1		
Шипрага	1		
Бораси у с. Витини	1		
Срима код Шибеника	1	x	x
Билица код Шибеника	4		

Сакралне грађевине централног типа

Цркве	j	t	k	p
Хоноријева б. – Салона		x		
Св. Мартин – Црес	x			
Требиње – манастир Св. Апостола Петра и Павла	x		x	x

j – једнобродна, t – тробродна, k – крстионица, p – писцина.

Планови цркава: 1. Салона – Juxta portum, 2. Салона - Манастирине, 3. Стобреч, 4. Полаче - Мљет, 5. Билице, 6. Сутиван, 7. Могорјело, 8. Мајдан, 9. Градац код Посушја, 10. Заложје, 11. Салона – Хоноријева базилика.
(слике цркава нису у размери)